

126
3

॥ केनेषित पद्यभाष्यं

Kene Shita Pada
Bhashya

के.प.ग

श्रीगणेशायनमः॥ॐ केनेषितमिसुशोपनिषत्परब्रह्मविषयावत्तुयेति न
वमस्याध्यायस्यारंभः॥ प्रागेतस्मात्कुर्माण्यशेषतः परिसमापितानि समस्तक
र्माभ्यस्तस्य च प्राणस्योपासनाभ्युक्तानि कुर्माण्यसामविषयापि चानंतरं
चगायत्रसामविषयंदर्शनं वंशंतमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं कर्मचक्षानं च
सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोस्तत्तुभ्यर्थं भवति॥ सकामस्य तु ज्ञानरहि
तस्य वैवलानि भ्रौतानि स्मात्तानि च कर्माणि दक्षिणमार्गं प्रतिपत्तये पुनरा
वृत्तये च भवन्ति सा भाविम्यात्वं शास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्चादिस्थावरांताः धोग
तिः स्यात्॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च नतानीर्माणि सुद्राण्यसंस्तुता व
र्त्तिनिभूतानि भवन्ति जायस्वन्नियस्वेत्येतत्तृतीयस्थानमिति श्रुतेः प्रजाह
तिस्त्रोऽप्रत्यायमीयुरिति मंत्रवर्णादिमुद्दसत्तुभ्यर्थं निःकामस्य बाह्यादनि
त्याह्लाध्यसाधनसंबन्धादिहृष्टतात्तद्वर्त्तताद्वासंस्कारविशेषोद्वादि

रत्नस्य प्रत्यगात्मविषयज्ञितासाप्रवर्तते॥ तदेतद्वस्तु प्रभञ्जप्रतिवचनलक्ष
णयाभ्युसाप्रदर्श्यते केनेषितमिष्टाध्याकाववेचोक्तं॥ परां चिखानिव्यतरण
स्वयं भूस्तस्मात्पराद्धृष्टिनांतरात्मनूकाश्चिदीरः प्रत्यगात्मानमैष्टाव
त्तचक्षुरमृतत्वमिष्टनिष्टादिपरीक्ष्यलोकानूकर्मचितान्ब्रह्मणोनिर्वेदमा
यन्नास्त्यवृत्तः दूतेनतद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्समिष्टाधिः श्रोत्रि
यंब्रह्मनिष्टं द्रष्टव्यवर्णो॥ एवं विरत्नस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मंतुं
विज्ञातुंचसामर्थ्यं उपपद्यते नान्यथा॥ एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञा
नात्ससारबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्तते तत्र कोमो
हः कः शोक एवमनुपश्यत इति मंत्रवर्णांतरतिशोकमात्मविद्भिद्यतेह
दयग्रथितस्मिन्नुष्टे परावरे द्रष्टादिश्रुतिभ्यश्च॥ कर्मसहितादपि ज्ञानादेत
सिध्यतीति चेन्न वाजसनेयवे तस्याऽन्यकारणत्वं वचनाज्जायानेस्यादि

के.प.॥

त्यादिप्रसूतसपुत्रेणाऽयं लोकः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यात्मनो
न्यस्य लोकत्रयस्य कारणं तमुक्तं वाजसनेयके तत्रैव च परिव्राज्य विधाने हेतु
रुक्तः किं प्रजया कुरिष्यामो येषां नो यमास्मा यं लोक इति तत्रायं हेतुर्धर्मः प्रजा
कर्मतस्तस्युक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकसाधनैरनात्मलोकप्रतिपत्तिकार
णैः किं कुरिष्यामो न चास्माकं लोकस्युक्तविद्याभिर्मनुष्यपितृदेवलोकत्रय
मनित्यसाधनसाध्यमिष्टं येषां मस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽधजरोऽमृतो भयो
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयां लोक इष्टः स च नित्यवान्ता विद्यानिवृत्तिव्यतिरे
केणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्वेषां संन्या
स एव कर्तव्य इति कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानस्य न ह्यपात्त
कारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेददर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्म
विषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते वस्तुप्राधान्ये सत्यपुरुषतत्त्वाद्ब्रह्मविज्ञा

षेणकीदृशं वा प्रेषणमिति॥ इषितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते कस्येच्छामा
त्रेण प्रेषितमित्यर्थः॥ विशेषनिर्धारणाद्यधो बोधो भिन्नतः स्यात्वेनेषितमित्येताव
ते वसिष्ठस्तु प्रेषितमिति न वक्तव्यमपि वशब्दाधिक्या दध्याधिक्यं युक्तमिति च
यावाचाकर्मणा वाक्येन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽर्थोक्तः॥ न। प्रश्नसामर्थ्यादि
हादिसंघातादनिस्यात्कर्मकार्यादिरतोऽतोल्लेखनियं वस्तुभ्युत्समानपठती
तिसामर्थ्यादुपपद्यते इतरथे च वाक्यमभिर्देहादिसंघातस्य प्रेरयितृत्वं प्रसिद्धमि
ति प्रश्नो नर्थक एव स्यादेवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव। न संशयव
तोयं प्रश्न इति प्रेषितशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते॥ किं यथा प्रसिद्धमेव कस्यैव
रणसंघातस्य प्रेषयितृत्वं किं वा संघातव्यतिरेकस्य स्वतंत्रस्येच्छामात्रेणैव म
नसादिप्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेषितं पतति प्रेषितं मन इति
विशेषणद्वयमुपपद्यते॥ ननु स्वतंत्रमनः स्वविषये स्वयंपततीति प्रसिद्धं त

व४
न्य५

३

त्रकथं प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते यदि स्वतंत्रमनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य सर्व
स्यानिष्ठादित्वं न न स्यादनर्थे च जानसंकल्पयति॥ अस्य गुरुः खेचकार्ये वाच्य
माणमपि प्रवर्तते एवमनस्तस्माद्युक्त एव केनेषितमित्यादि प्रश्नः केन युक्तो नि
युक्तः प्रेरितः स नृप्रेतिगच्छति॥ स्वव्यापारं प्रति॥ प्रथम इति॥ प्राणविशेषणं स्या
त्तत्सर्वकृत्वा सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनां॥ केनेषितां वाचमिमां॥ शब्दलक्षणं॥ वदंति
लौकिकाः॥ तथा च शुभ्रोत्रं च॥ स्वेस्वे विषये क उदेवोद्योतनवा न्युनक्ति नियुंते
प्रेरयत्येव पृष्ठवते योग्यायाऽह गुरुः शृणुत्य सृष्टि सिमनसादि वृण जात
स्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं॥ शृणो
युनेनेति श्रोत्रं॥ शब्दस्य श्रवणं प्रतिकूरणं॥ शब्दाभिव्यंजकं श्रोत्रमिन्द्रियं
तस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रं॥ सः यस्त्वया पृष्ठश्चक्षुः श्रोत्रं क उदेवो पुनर्हीयसावेव वि
शिष्टः॥ श्रोत्रादीनि नियुंते इति वक्तव्ये॥ नन्वेतदन नुरुपं॥ प्रतिवचनं श्रो

त्रस्य श्रोत्रमिति ॥ नैष दोषस्तस्यान्यथा विशेषानवगमात् ॥ यदि हि श्रोत्रादि व्यापार
 मतिरित्ते न स्वव्यापारेण विद्मिष्टः श्रोत्रादेर्नियोक्ता गम्येतदा त्रादिप्रयोक्तवत्तदेदम
 न नुरूपं प्रतिवचनं स्यान्न हि श्रोत्रादीनां श्रोत्रास्व व्यापाराविष्टोलवित्रादिवद ५
 धिगम्यते ॥ श्रोत्रादीनामेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसंक्लृपाध्यवसाय
 लक्षणो न पूजावसानलिंगेनावगम्यते ॥ अस्ति श्रोत्रादिभिरसंहतोपसृज्यो जन
 प्रयुक्त श्रोत्रादिवृत्तापोगृहादिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादी
 नां प्रयोक्त ॥ तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि ॥ कः पुनरत्र
 पदार्थः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादेर्न ह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रांतरेणाद्यो ॥ यथा प्रकारस्य
 प्रकारांतरेण ॥ नैष दोषोऽयमत्र पदार्थः ॥ श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यंजनसमर्थं
 दृष्टं ॥ तत्र स्वविषयव्यंजनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चेतन्ये ह्येतन्मनोतिविनित्येऽसं
 हते सर्वोतरे सति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युपपद्यते ॥ तथा ४

नस्य तस्मादृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मलि
 तासेयं ॥ केनेषितमित्यादि श्रुत्या प्रदर्श्यते शिष्याचार्यप्रश्नप्रतिवचनरूपेण कथ्यन
 स एव ब्रह्मविषयत्वात्सुखप्रतिपत्तिकारणं भवति ॥ केवलतर्कगम्यत्वं च दर्शितं भ
 वति ॥ नैषातर्केण प्रतिरापनेयेति श्रुतेषां चार्थवान् पुरुषो वेदाचार्यो नैव विशावि
 दितासाधिष्ठं प्रापदितितदिदिप्रतिपातेनेत्यादि स्मृतिनियमाश्च ॥ कंचिदुरुब्रह्म
 निष्ठं विधिवदुपेय प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिव
 मवलमिष्ठं न्यप्रछेति कल्प्यते ॥ केनेषितमित्यादि केन इवितं केन कर्त्ता इवितं
 इष्टमभिप्रेतं सन्नः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीतिसंबध्यते इषेराभीष्टा
 र्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवात् ॥ इच्छार्थस्यैव तदुपमिति गम्यते ॥ इवितमिति
 इदं प्रयोगस्तु छांदसः ॥ तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं प्रेषितमित्येतत् ॥ तत्र प्रेषि
 तमित्येवात्र प्रेषयितुं प्रेषणविशेषविषयाऽकांक्षास्यात्केन प्रेषयितुं विशे

के.प.ता

ह्य

न सोम न इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते प्राणस्य प्राण
इति॥ दर्शनाद्वाचो ह वाचमिष्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्वितीये व नत्रि
यते। न। बहुनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागिष्येतावदुक्तव्यं॥ स उप्राणस्य
प्राण इति शब्दद्वया नुरोधेनैवं बहुनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात्॥ पृष्ठं च वस्तु प्र
थमयेव निर्देष्टुं युक्तं॥ सः। यस्तु या पृष्ठः। प्राणस्य प्राणारब्धस्य वृत्तिविशेषस्य
प्राणस्तत्त्वतः हि प्राणस्य प्राण न सामर्थ्यं॥ न ह्यस्तना न धिष्ठितस्य प्राण न मुपप
द्यते॥ को ह वा न्या कः प्राणान्यदेव आकाश आनंदो न स्याद्द्वं प्राणमु न्नय स्य
पानं प्रत्यगस्य तस्या हि श्रुतिभ्य इह पितृव वस्यति॥ येन प्राणः प्रणीयते तदेव
ब्रह्म च विद्मितीति॥ श्रोत्रादीदिय प्रस्तावे ध्राण प्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणं। स सं
वं प्राणग्रहणे नैव तु ध्राणस्य ग्रहणं कृतं मन्यते श्रुतिः। सर्वस्ये वहि करणव

५

६

लापस्य यदर्थं प्रयुक्तं प्रवृत्तिस्तद्ब्रह्मेति प्रकरणार्थो विवक्षितः॥ तथा च क्षुब्धश्च
रूपप्रकाशकस्य च क्षुब्धो यद्ग्रहणं सामर्थ्यं॥ तदास्तु चैतन्या धिष्ठितस्येवा तस्मिन्
क्षुब्धः सः प्रष्टुः पृष्ठस्यार्थस्य ज्ञातुमिष्टत्वाद्वा त्रादेः श्रोत्रादित्वलक्षणं यच्चो
क्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याहियते॥ मृता भवतीति। फलश्रुते श्रुतानां ह्यमृतत्वं प्राप्य
ते॥ ज्ञात्वातिमुच्येति सामर्थ्याच्छ्रोत्रादिकरणकूलापमुक्षित्या॥ श्रोत्रादौ ह्यस्त
भावं वृत्त्या॥ तदुपाधिसंस्तदास्तना जायते म्रियते संसरति चातः श्रोत्रादेः श्रो
त्रादित्वलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य। श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये
श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजंति॥ धीरा धीमंतो। न हि विद्मिष्टधी मच्च मन्तरेण
श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तं प्रेया। व्यावृत्त्याऽस्मा ल्लोका। सुत्रमित्रक कत्र
बंधुषु ममाहं भावसंयवहार लक्षणानुसृत्य सर्वेषां भूत्वेत्यर्थऽमृता अम
रणधामिणो भवन्ति॥ न कर्मणा न प्रजेयाधने न त्यागेन वै अमृतत्वमान

शुः। परां चिखनि। आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्वदासर्वे प्रमुच्यन्ते। न ब्रह्म सम
 श्रुते इत्यादि श्रुतिभ्योऽथवातिमुच्येतेनेवैषणायागस्य सिद्धत्वादस्माच्छ्रु
 त्रेत्यास्माच्छरीरादपेक्ष्यमत्वेत्यर्थो। यस्माच्छ्रोत्रादेरपिश्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म
 तानतत्र तस्मिन् ब्रह्मणि च सुगच्छति। स्वात्मनि गमना संभवात्तथा न वाक्
 गच्छति। वाचा हि शब्द उच्चार्यमाणो मिधेयं प्रकाशयति। यदा तदा मिधेयं प्र
 तिवाक् गच्छतीत्युच्यते। तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च कूरणस्यात्मा ब्रह्म
 तो न वा गच्छति। यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्नह्यात्मानं प्रकाशयति
 दहति वा। तद्वन्नो मनो मनश्चान्यस्य संकल्पयितुं अथ वसायितुं च। सन्ना
 त्मानं संकल्पयत्यथ वस्यति च तस्यपि ब्रह्मात्मेति। इन्द्रियमनोभ्यां हि वस्तुनो
 विज्ञानं तदगोचरत्वात् न विद्मः। तद्वत्त्वे दृशमित्यतो न विजानीमो। यथा। ये

च श्रुयं तराण्यात्मनैवायं ज्योतिषास्ते। तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। येन सूर्य
 स्तपति तेजसे दृष्ट्या दीनि। यदा रित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलं। तत्र स्रेणी
 तथा ब्रह्म प्रकाशयतीति च गीतासु। कावके च। नियोनित्यानां चेतनश्चेतना
 नामिति। श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसिद्धं। तदिह निर्वर्त्यते।
 अस्ति किमपि विदुर्दुर्दिगम्यं सर्वोत्तरतमं। कूटस्थमजरममृतमभयम
 जं श्रोत्रादेरपिश्रोत्रादि। तस्मात्पर्यमि तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थश्रोतृपद्यत
 एव। तथा मनसो तः कूरणस्य मनो न ह्यतः कूरणं अंतरेण चेतन्यज्योति
 षा दीपितं स्वविषयसंकल्प्य वसानादि समर्थस्यात्तस्मान्न मनसोपि
 मनस इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति। यद्वा वो ह वाच। य उ
 च्ये यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वैः संबध्यते। यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं यस्मान्न

नप्रकारेणै तद्वत्त्वाः शुद्धिष्याः दुपदिशोऽपिष्यायेसुभिप्रायो। यद्विकरणमेचरंत
द्वयस्मैतुपदेशं शक्यं जातिगुणक्रियादिविशेषणैर्नतज्जात्यादिविशेषणवद्
ह्य॥ तस्माद्विषमं क्रियापदं न प्रस्थापयितुमिष्टुपदेशो तदर्थग्रहणेचयं
त्वातिशयवर्तयतां दर्शयति न विद्यो न विजानीमो यद्येतदनुश्रियादिसंस्त
मेवोपदेशप्रकारप्रस्थापयितुं प्राप्ते तदपवादोऽमुच्यते। ससमेवं प्रस्थापयितुमिः
प्रमाणैर्नपरः प्रस्थापयितुं शक्यः प्रागमेन तु शक्यतएव प्रस्थापयितुं॥ तदुप
देशार्थमागममाहा ॥ ५ ॥ न्यदेव तद्विदिता दधोऽविदिता दधीत्यन्यदेव पृथ
गेव यस्तद्वत्तं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्तमविषयं च तेषां॥ तद्विदिता दन्यदेव
हि॥ विदितं नाम यद्विदि क्रियातिशयेन प्राप्तं तद्विदि क्रियावृत्तं भूतं क्वचि
त्क्वंचित्स्यचिद्विदितं स्यादिति। सर्वमेव व्याहृतं तद्विदितमेव। तस्मादन्य

के.प.७१

देवेत्यर्थोऽविदितमज्ञातं तदहं सि प्राप्ते आह योऽस्य विदितादिदित विपरीतादव्याप्य
कृतादविद्यालक्षणा म्ना कृतबीजादधीत्युपर्यर्थे लक्षणान्यदियर्थो यदि य
स्याधुपरिभवतितत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं। यदिदितं तदल्पमस्य दुःखात्मकं
चेति हेयं। तस्मादिदितादन्यद्वस्ते सुखे च हेयत्वमुक्तं स्यात्तथाऽविदितादधीसु
क्ते अनुपादेयत्वमुक्तं कार्यार्थे हि कारणमन्यदन्यो नोपादीयते अतश्च न वेदितुरन्य
स्मै प्रयोजनायान्यदुपादेयं भवतीत्येवं विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेय
प्रतिषेधेन स्वात्मनो न्यब्रह्मविषया जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्त्तिता स्यात्। न ह्य
न्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येष
वाक्यार्थोऽयमात्मा ब्रह्मा। य आत्मा पृथक् पाप्मा॥ यस्तु सा दपरोक्षाद्ब्रह्म॥
य आत्मेत्यादि श्रुत्यंतरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्र

प

७

ज्योतिषो ब्रह्म त्वप्रतिपादकस्य वाक्यस्याचार्योपदेशपरं परया प्राप्तत्वमाह॥ इ
ति शुश्रुमे सादि ब्रह्म चैव माचार्योपदेशपरं पर्येवाधिगंतव्यं। न तर्कतः प्रवचन
मेधाब्रह्म शुश्रुतपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुमश्रुतवंतो वयं पूर्वेषामाचार्याणां
वचनं येषां चार्या नोऽस्मभ्यंतद्ब्रह्म। व्याचंचसिरे। व्याख्यातवंतो विस्पष्टं वृत्ति
तवंतस्तेषामित्यर्थः॥ अन्यदेव तद्दिदितादधीयनेन वाक्येनास्मा ब्रह्मेति प्रति
पादितेश्रोतुराशंका जाता कथं ह्यस्मा ब्रह्म प्राप्तमाहिनामाधिभूतः कर्मण्युपास
ने च संसारी कर्मोपासनं तासां धनमनुष्ठाप्य ब्रह्म देवान् स्वर्गं वा प्राप्तुमिच्छति
तस्मादन्यनुपास्यो विष्णुरीश्वरः इंदुः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति। न ह्यस्मा
जोक्प्रत्ययविरोधात्तथान्येता किं क्व ईश्वरादात्मन्यहं प्राचक्षते॥ तथा क
र्मिणो मयं जा मयं जेत्यन्याएव देवता उपासते तस्माद्भूतं यद्दिदितमुपा
स्यंतद्ब्रह्म भवेत्ततो न्यनुपासक इति तामेतामाशंकां शिष्यस्य लगेनाप

कृ.प.ग

म

नह्य। तदा कथा दामेवंशं किष्टाय चैतन्यमात्रसत्तावं वाचा॥ वागिति जिह्वामूली
यादिषष्टसुस्थानेषु विषतुमाग्रे यं वर्णांतामभिव्यंजकं कुर्यात् वर्णांश्चाद्यं सं
केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यंग्यशब्दः पदं वागित्यु
च्यते॥ अकारो वै सर्वावाक्सेषास्यर्शोष्मभिव्यंजमाना बह्वी नानारूपा भव
तीति श्रुतेः मितं मितं स्वरः सस्या नृले एष विकारो यस्यास्तया वाचा॥ पदत्वेन
परिच्छिन्नया कुर्यात् गुणवसाः न ह्यदितमप्रकाशमनभ्युत्थं येन ब्रह्मणा
विवक्षितेर्धसकरणा वागभ्युद्यते॥ चैतन्यज्योतिषा प्रकाशप्रते प्रयुज्यत इत्ये
तत्॥ यदा बोह वागिति ह्युक्तं वदन्वाग्योवाचमंतरो यमयतीत्यादि च वाजस
नेयके॥ आवाकपुरुषेषु सा चोषेषु प्रतिष्ठितं कश्चित्तां वेद ब्राह्मण इति प्रश्न
मुखाद्यप्रतिवचनमुक्तं सा वाग्यया इव प्रेभाषत इति सा हि वक्तुर्वर्तिनि स्या वा
कू चैतन्यज्योतिः स्वरूपान हि वक्तुर्वर्तेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः॥ सदेवा

८

सत्त्वरूपं ब्रह्मनिरतिशयं भूमाख्यं बृहत्वाद्ब्रह्मेति विद्मि ॥ विज्ञानहितं यैर्वागा
द्युपाधिनिर्वाचो ह वाच्य सुषम्रष्टुः । श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कृताभोक्ता वि
ज्ञातानियं ता प्रज्ञासिता विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादयः सं व्यवहाराः प्रसं व्यव
हार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्मणि प्रवर्तते तां मुदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्र
ह्म विद्मि सैव ब्रह्म स्यात्तर्कः नेदं ब्रह्म ॥ यदिदमिदुपाधिनेदं विद्मिष्टमनात्मे श्वरा
द्युपासते ॥ तदेव विद्मिष्टं त्रेपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते निय
मार्थमन्य ब्रह्मबुद्धिपरिसंख्या नार्थवा । यन्न मनसान्न मनु तद्रस्यंतः कुरणं
बुद्धिं मनसो रेकत्वेन गृह्यते ॥ मनुतेऽनेनेति सर्वकुरणसाधारणं सर्वविषय
व्यापकत्वात्कामः संकल्पो विचित्रि साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृति हीर्षा भद्रं सर्वं
मन एवेति श्रुतेऽकामादिवृत्तिमन्न मनस्तोन मनसा यच्चैतन्न ज्योतिर्मनसोऽ
वभासकं न मनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन

न

के.प.भा

नियंतृत्वात्सर्वविषयं प्रतिप्रसूगेवेति स्वात्मनि न वर्ततेऽतः कृ
रणमंतस्ते न हि चेतन्यज्योतिषाभासितस्य मनसो मनो मय्यंते न संवृत्तिं
मनो। येन ब्रह्मणामंतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयंति ब्रह्मविदस्तस्मात्तदेव
मनसः आत्मानं प्रत्यक् चेतयितारं। त्वं ब्रह्म विद्मि॥ नेदमि यदि पूर्ववद्यश्चेन्न
षानपश्यति न विषयीकरोतीत्यंतः कृरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षुष्यंतः कृरण
वृत्तिर्नेदमिनां भ्रष्टं तयः येन चक्षुषि पश्यति लोकः चेतन्यात्मज्योतिषा
विषयीकरोति व्याप्नोति यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवताधिष्ठितेनावाशकार्येण
मनोवृत्तिसंयुक्तेन विषयीकरोति लोकः॥ येन श्रोत्रमिदं यत्प्रसिद्धं चेतन्या
त्मज्योतिषा विषयीकृतं तदेव। यस्मात्तेन पार्थिवेन नासिकापुटस्थेनांतः कृ
रणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन। यन्न प्राणिति॥ गंधवन्तविषयीकरोति॥ येन
चेतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन स्वविषयं प्रति प्राणाः प्रणीयतां तदेवेत्या

न

९

ब्रह्मणोस्ति यस्य वेद्यमन्यस्या ब्रह्म नान्यदतोस्ति विज्ञानस्य न्यो विज्ञाता प्रतिषि
ध्यते। तस्मात्सुष्टु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्येव॥ तस्माद्युक्तमेवाहा चर्यो यदी
त्यादि॥ यदि कदाचि मन्यसे सुवेदेति। सुष्टु वेदाहं ब्रह्मेति॥ कदाचिद्यथा श्रुतं। दुर्वि
ज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चि प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साशंकमाह॥ यदीत्या
दि॥ इष्टं च य एषो हि निपुरुषो दृश्यते॥ एष ज्ञातेति होवाचेतदमृतमभयमे
तद्ब्रह्म इत्युक्ते प्राजापयः पंडितोऽप्यसुरराट् विरोचनः स्वभावदोषवशादनुप
पद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीरमास्मेति प्रतिपन्नस्तथा देवराट् स ब्रह्म हि
स्त्रिरुक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभावदोषसूयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्त
मेव ब्रह्म प्रतिपन्नबालो केपि एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिद्यथा वत्प्रतिप
द्यते॥ कश्चिद्विपरीतं॥ कश्चिन्प्रतिपद्यते। किमु वक्तव्यमतींद्रियमास्मेतत्

मत्र हि विप्रतिपन्नाः सदसद्वादिनस्तार्किकाः सर्वतस्माद्विदितं ब्रह्मेति सुनि
श्चितोक्तमपि विषमप्रतिपत्तिश्चाद्यादिमन्यसदस्यादि साशंकवचनं युक्तमेवा
चार्यस्य। दहरमस्य मेवापि नूनं च वेद्यं॥ जानीषे॥ ब्रह्मणोरूपं॥ किमनेकानि
ब्रह्मणोरूपाणि महंति अभिकांक्षित्वयेनाह दहरमेवेत्यादिवाटमनेकानि हि
नामरूपोपाधिभूतानि ब्रह्मणोरूपाणि न स्यतः स्वतस्त्राब्रह्मस्यार्थमरूप
मन्ययंतथा संनित्यमगंधवच्चेयदिति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिषिध्यं
ते॥ ननु यन्नैव धर्मेण यदुप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोपि येन विरो
धेन निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते॥ चेत्तन्यं पृथिव्यादीनामन्य
तमस्य सर्वेषां परिणतानां वा धर्मो न भवति॥ तथा श्रोत्रादीनामंतःकरणस्य
च धर्मो न भवतीति। ब्रह्मणोरूपमिति ब्रह्मरूप्यते चेत्तन्येन तथा चोक्तं॥ वि
ज्ञानमानंदब्रह्म विज्ञानघन एव सत्यं ज्ञानप्रज्ञानं ब्रह्मेति च ब्रह्मणोरूपं

निर्दिष्टं श्रुतिषु ॥ सत्यमेवंतथापि त्वंतः कुर्यादेहं हि पाधि द्वारेणैव विज्ञानादिशब्दे
निर्दिश्यते ॥ तदनुकूलित्वादेहादिबुद्धिः सकोचश्चेदादिषु नाशेषु न स्वतः ॥ स्वतस्तस्य
विज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानतामिति स्थितं भविष्यति ॥ यदस्य ब्रह्म
णोरूपमिति पूर्वेण संबन्धो न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो
रूपत्वमस्य वैश्ययदप्यधिदेवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपदेवेषु
वैश्यत्वं तदपि न नंदहरमेव वैश्येति मन्येहं यदध्यात्मं यदपि च देवेषु उपा
धिपरिच्छिन्नत्वादहरत्वात् न निवर्तते ॥ यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषां
तं मनंतमेवमदैतभूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सु वैद्यमिसुभिप्रायो ॥ यतएव
मध्यनुतस्मान्मन्येद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेवते ॥ ब्रह्मेवमाचार्योक्तः ॥ इति
व्याख्यात उपविष्टः स न्यचोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य ॥ तर्कतश्च

दिसमानं ॥ सर्वे एव हे योपादेयविपरीतस्त्वंप्राक्ता ब्रह्मेति प्रख्यापितः शिष्यो ह मे
व ब्रह्मेति सुष्ठु वेदाहमा मिति गृहीयादिसांशक्याचार्यः शिष्यबुद्धिचातुनार्थ
यहीत्याह ॥ नन्विष्टैव सुवेदाहमिति निश्चिता प्रतिपत्तिः ॥ सत्यमिष्टानिश्चिता प्रतिप
त्तिर्ननु सुवेदाहमिति यदि वेदं वस्त्वविषयी भवति तत्सुष्ठु वेदितुं शक्यं ॥ दाह्यमि
वदधुमग्ने देधुर्न त्वग्नेः स्वरूपमेव ॥ सर्वस्य हि वेदितुः स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदां
तानां निश्चितोर्थः ॥ इह च तदेव प्रतिपादितं प्रश्नप्रतिबन्धनोक्त्या भो तस्य भो त्र
मिसाद्यथा यदावानभ्युदितमिति विशेषतो वधारितं ब्रह्मवित्संप्रदायनिश्चय
त्वेत्योऽन्यदेव तद्दिदिता दधोऽप्रविदिता दधी सुपसंहारिष्यति चाविज्ञातं विज्ञा
नतां विज्ञातमविज्ञानतामिति ॥ तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिर्निश्चा
कृतं ॥ न हि वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दधुमग्ने ॥ न चान्यो वेदिता

के. प. भा.

मतं ज्ञातं सं
प्रकृतं

कथमित्युच्यते॥ योयः कश्चिन्नोऽस्माकं ब्रह्मचरिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तस्य
ते वेदं स तद्ब्रह्म वेदं किं पुनस्तद्वचनमिह साह॥ नोनवेदेति वेदचेति यदेवान्यदेव
तद्दिदित्तादयोऽप्रविदितादधीस्तत्तं वस्तु नुमाना नुम वाभ्यां संयो ज्यनिश्चि
तं वाक्यां तरेण नोनवेदेति वेदचेत्यवोचदाचार्य बुद्धि संवादायं मंदबुद्धिग्रह
ण व्याप्नो हायं चतथा च गतिं तमुपपन्नं भवतियो नस्तदेदेति श्री व्याचार्यसं
वादाप्रतिनिवर्त्ये स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादनिर्वृत्तमर्थमवबोधयति
यस्यामतमित्यादिना॥ यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति॥ मतमभि
प्रायो निश्चयस्तस्य ब्रह्मेत्यभिप्रायो॥ यस्य पुनः मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति नि
श्चयो॥ नवेदेव स न ब्रह्मविजानाति सः विदुदविदुषो र्यथोक्तोपस्थाववधार
यत्यविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म॥ विजानतां सम्यग्विदितामित्येतद्विज्ञा

१२

तं॥ विदितं ब्रह्म विजानतामसम्यग्दर्शनामिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदर्शनामित्यर्थः
नत्वयंतमेवाव्युत्पन्नबुद्धीनां॥ नहितेषां विज्ञातमस्माभिः ब्रह्मेति मतं भवतीन्द्रिय
मनोबुध्युपाधिष्व्वात्मदर्शनां ब्रह्मोपाधिविवेका नुपलंभा दुध्याश्रुपाधेः प्रविज्ञात
त्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते॥ भ्रांतिरित्यतः सम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते॥ विज्ञा
तमविजानतामित्यथा हेत्वर्थ उत्तराद्धे विज्ञातमित्यादिरविज्ञातं विजानतामि
त्यवधृतं॥ यदि ब्रह्म स्यंतमेवाविज्ञातं लोकिनां ब्रह्म विदं च विशेषः प्राप्तोऽवि
ज्ञातं विजानतामिति च परस्परं विरुद्धं कथं च ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवम
र्थमाह॥ प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रतिविदितं बोधशब्देन बोधाः प्रत्यय उ
च्यंते सर्वे प्रत्यया विषयी भवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान् प्रतिबुध्यते सर्वप्र
त्ययदर्शश्चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्यया विद्मिष्टतया लस्यते॥ ना

के.प.भा

म

न्यद्वारांतरमात्मनो विज्ञानायातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्म
तंतदा तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः ॥ सर्वप्रत्ययदर्शित्वेनोपजनापायवर्जितं दृक्स्व
रूपतामित्युक्तं विशुद्धस्वरूपत्वमानं संनिर्विशेषतैव कृतं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत्
क्षणभेदाभावाच्चोन्नतवद्यदगिरिगुहादिषु विदिता विदिताभ्यामन्यद्वस्ते
यागवाक्यस्यार्थः ॥ एवं परिशुद्ध उपसंहृतो भवति ॥ दृष्टं दृष्टाश्रुतेः श्रोतामते
मेता विज्ञातेर्विज्ञातेति हि सुसंतरं ॥ यदा पुनर्बोध्यक्रिया कृतेति बोध्यक्रिया लक्ष
णेन तत्कृत्तरे विज्ञानातीति बोध्यलक्षणेन विदितं प्रतिबोध विदितमिति व्याख्या
यते ॥ यथा यो वृक्षश्चास्मात्प्रलयति ॥ तद्वत्तदा बोध्यक्रिया शक्तिमानास्माद्व्यंन
बोध्यस्वरूप एव बोध्यस्तु जायते विनश्यति च यदा जायते तदा बोध्यक्रियायाः
विशेषो यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषस्तत्रैवं सति विवि
धात्मकं सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्य

सवायुमिति

१२

तिनैवाहं मन्ये सुवेदः

निर्धार्यत्वा नुभवं ब्रह्मचार्यसक्तां उपगम्योवाच मन्येह मयेदानीं विदितं ब्र
ह्मेति ॥ कथमिति शृणुत नाहं मन्ये सुवेदं ब्रह्मेति ॥ नैवं तर्हि विदितं ब्रह्म ब्रह्मे
त्युक्तं आह ॥ नो न वेद इति वेद च वेदैवेति च शब्दान्न वेद च ननु विप्रतिषिद्धं नाहं
मन्ये सुवेदे ॥ इति नो न वेद इति वेदैव चेति यदि न मन्यसे सुवेदेति कथं मन्यसे
वेदैवेति अथ मन्यसे वेदैव चेति कथं न मन्यसे सुवेदेत्येवं वस्तु ये न ज्ञायते ते
नैव तदेव वस्तु न सुविज्ञायत इति विप्रतिषिद्धं संशयविपर्ययो वर्जयित्वा न च
ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति नियतं शक्यं संशयविपर्ययो हि स
र्वत्रानर्थक्यत्वेनैव प्रसिद्धेरेवमाचार्येण विचार्यमानोऽपि शिष्यो न विचर
लान्यदेव तद्विदितादधोऽविदितादधीत्याचार्योऽन्नागमसंप्रदायबलादुप
पत्य नुभवबलाच्च जगज्जैव ब्रह्म विद्यायां दृढनिश्चयतां दर्शनात्मना

य

॥३॥ दोषानपरिहर्तुं शक्यं ते । यदपि क्वाप्येतादनामात्ममनःसंयोगजो बोधप्रा
प्तमनिसमवेस्य तस्यात्मनि बोधत्वं न तु विप्रियात्मकप्राप्तादव्यमात्रस्तम्भवति
घट इव रागसमवायी अस्मिन्पक्षे अचेतनं इव्यमात्रं ब्रह्मेति विज्ञानमानंदं
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयो बाधितास्युरात्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावात् ।
नित्यसंयुक्तत्वाच्चे मनसः स्मृत्युपपत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहार्या स्यात् संस
र्गधर्मित्वंच प्रात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं कल्पितं स्यादसंगो न हि सज्जते
सत्त्वं सर्वभूतितिश्रुतिस्मृती ॥ न्यायश्च गुणवद्गुणवत्ता संसृज्यते नातु ल्यजा
तीयमतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं ॥ वे न चिदप्यतुल्यजातीयं संसृज्य
त इत्येतत् न्यायविरुद्धं भवेत्तस्मान्निश्चालुप्तविज्ञानस्वरूपज्योतिरात्मा
ब्रह्मेत्ययमर्थः ॥ सर्वबोधबोधसंप्राप्तमनः सिध्यति नान्यथा ॥ तस्मात्प्रति

के.प.भा

बोधविदितं मतमिति यथा व्याख्यात एवार्थोऽस्माभिः। यत्पुनः स्वसंवेद्यताप्रति
बोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते॥ तन्न भवति सोपाधिकत्वेनात्मनो
बुध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मनात्मानं वेत्तीति संव्यवहारस्यात्मनैवा
त्मानं पश्यति॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्त्युत्पुरुषोत्तमेति न तु निरुपाधिकस्य
त्मनः एकत्वे स्वसंवेद्यतापरसंवेद्यतावासंभवति। संवेदनस्वरूपत्वात्संवेद
नांतरापेक्षा च न संभवति॥ यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षा संभवस्तद्वद्वे
दपक्षे स्वसंवेद्यतायां तु क्षणभंगुरत्वं नित्यत्वं च विज्ञानस्य स्यान्न हि
विज्ञानं विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशिवन्निःसंविभ्रंसवर्गगतं। स वा
एष महानज्ज्वालाऽजरोऽमृतोऽमय इत्याद्याः श्रुतयो बाध्यैरनुमत्यु
क्तः प्रतिबोधशब्देन निर्निर्मितो बोधः प्रतिबोधो यथा सुप्तस्येत्यर्थः

रिक्त्वयंति॥ सद्यद्विज्ञानं प्रति बोध इत्यपरे निर्निमित्तः स निमित्तः सद्यद्विज्ञानं प्रति
प्रतिबोध एव हि स ज्ञानमृतत्वममरणभावं स्यात् अन्यवस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विंदते
भते॥ यद्येतादृशप्रबोधविदितात्मकात्॥ तस्मात्प्रबोधविदितमेव मतमित्यभिप्रायो
बोधस्य हि प्रत्यगात्मा ज्ञातविषयं च मतममृतत्वे हेतुः न ह्यात्मनो नात्मत्वममृत
तत्वं भवत्यात्मादात्मनो ज्ञानमृतत्वं निर्निमित्तत्वादेवं भवत्येवमात्मनो यदविद्य
यानात्मत्वप्रतिपत्तिः कथं पुनर्यद्येतादृश्यात्मविद्यया प्रमृतत्वं विंदत इत्यत आह
आत्मनास्वेन रूपेण विंदते उभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनं सहायं मंत्रौषधितपो
योगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुमनित्यवस्तु कृतत्वादात्मविद्या कृत
तं वीर्यमात्मनैव विंदते नान्येनैव सतोऽन्यसाध्यत्वादात्मविद्या वीर्यस्य॥ तदे
व वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुं॥ यत एवमात्मविद्या कृतं वीर्यं आत्मनैव विं

के.प.ता

दत्ते ॥ ५ तो विद्यायास्तु विषययविंदते ॥ मृतं ॥ नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति द्वाप्यव
जे ॥ तः समर्थो हेतु रमृतत्वं हि विंदत इति ॥ कष्टाखलु नरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुः
खबहुलेषु प्राणिनिद्रायेषु जन्मजरामरणारोगादिसंप्राप्तिरज्ञानादतद्देहेव चे
न्ननुष्योऽप्यद्वैतः समर्थः सन्नयद्यवेदीयत्मानं यथोक्तं लक्षणं विदितवान्यथो
क्तं न प्रकारेणाऽप्यतदास्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशः अर्थवन्तावा
सद्भावो वा परमार्थता वा सत्यं विद्यते ॥ न चेदिह जीवं श्रेयदधिष्ठतोऽवेदीन
विदितवान् तदामहतिदीर्घानंता विनष्टिः विनाशनजन्मजरामरणादिप्रबन्धा
विच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवंगुणदोषविज्ञानंतो ब्राह्मणाभूतेषु भूते
षु स्याद्वरेषु चरेषु चैव मासतत्वं ब्रह्मविचित्यविज्ञायसाक्षात्कृत्य ॥ धीराधीमं
तः ॥ प्रेय व्याचक्षुः ॥ ममाहंभावलक्षणादविद्याक्षेपादस्माच्छोकदुपरम्यसर्वा
त्सैवभावमदैतमापन्नाः सतोऽमृता भवन्ति ब्रह्मेव भवन्तीत्यर्थः ॥ स यो ह वेत

त्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवतीति श्रुतेः॥ ब्रह्मा ह देवेभ्यो विजिग्ये अविज्ञातं विज्ञान
 तां विज्ञातमविज्ञानतामिह्यादिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तद
 विज्ञातं शाश्विषाणकल्पमस्य तमेवासदृष्टं॥ यद्येदं ब्रह्म विज्ञातत्वादसदेवेति
 मंदबुद्धीनां व्यामोहो मा भूदिति तदर्थं यमाख्यायिकारभ्यते॥ तदेव हि ब्रह्म सर्व
 प्रकारेण शास्त्रे देवानामपि परो देव ईश्वराणामपि परमेश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां
 जयहेतुं सुराणां पराजयहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतस्यार्थस्यानुकूलानि सुतराणि
 वचंसि दृश्यंते॥ अथवा ब्रह्म विशास्तु तथेकं ब्रह्म विज्ञानाध्यमेनादयो देवादे
 वानां श्रेष्ठत्वं जगत्पुस्ततोप्यतितरमिदं दृश्यं वा दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्य
 ते येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि कुक्षौ नैव ब्रह्म विदितवन्तस्तथेदो देवानामी
 श्वरोऽपि सन्निति॥ वक्ष्यमाणेऽपि निषिद्धिपरं वा सर्वं ब्रह्म विशाव्यतिरे
 केण प्राणिनां कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानो मिथ्येत्येतद्दर्शनाद्यं चाख्यायिका। य

के.प.ग

या देवानां जया इति मानः तद्वदिति ब्रह्म। यद्योत्तमं स्रष्टुं परं हृदयं देवेभ्योऽर्था
यत्विजिग्ये जयं लब्धवद्देवानां मसुराणां च संग्रामे प्रसुरां जित्वा जगदरातीन्द्र
श्वरसे नुं मे नृदेवेभ्यो जयं तत्सुलं च प्राप उज्जगन्त्येन्ते॥ तस्य हृदयं ब्रह्म
णो विजये देवाः। अग्न्यादयोऽमहीयंत महीमानं प्राप वंत तदात्मसंस्थस्य प्रस
गात्मन ईश्वरस्य सर्वं तस्य त्रिया फलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वदा त्दे जगतः स्थि
तिं चिकीर्षोरयं जयो महिमा चैस जानं तस्ते देवो ए स त ई दित वं ते अग्न्यादिस्व
रूपपरिच्छिन्नात्मवृत्तोस्मावृमेवायं विजयोस्मावृमेवायं महिमाग्निवायिद
वृद्धि लक्षणो जयफलभूतोस्माभिरनुभूयते॥ नास्मत्प्रसंगात्तस्मत्तेश्वरस्य
तद्वदेवं मिथ्याभिमाने स्रष्टावतां तद्वद्विषां मिथ्ये स्रष्टां विजयो विज्ञातवद्ब्रह्म
सर्वं हितं सर्वं भूतकरणप्रयोक्तृत्वा देवानां च मिथ्याज्ञानमुपलभ्य॥ मेवा
सुरव मिथ्याभिमानासुरा भवेयुरिति तदनुकंपया देवान् मिथ्याभिमानापनो

देनाऽनुगृहीयामिति॥ तेभ्यो देवेभ्यो हविलार्था यज्ञा दुर्बभूव॥ स्वययोगमाहास्य
निर्मितेनायद्रूतेन विस्मापनीये न रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव॥ त
स्या दुर्भूतं ब्रह्म न व्यजानत नैवं विज्ञातवन्तः॥ विमिदं यत्संपूर्णं महद्रूतमिति
ते तदजानन्तो देवाः सां तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवेदसं सर्वज्ञ
कल्पमब्रुवन्नुत्तवं तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्यं यत्संविजानीहि॥ विशेषतो
बुध्यस्व॥ त्वं न स्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति॥ तथा स्थितितद्यक्षमभ्यद्रव त तस्मिन्
गतवानग्निस्तं गतवन्तं॥ पिपृच्छिषुः तत्समीपेऽप्रगल्भस्त्वात्तद्दीभूतं॥ तद्यक्ष
मवददग्निं प्रत्यभाषत कोसीत्येवं ब्रह्मणा पृष्टोऽग्निरब्रवीदग्निर्वैजग्निनामा
ह प्रसिद्धो जातवेदा इति च नाम द्वयेन प्रसिद्धतया स्मानं श्लाघयन्त्येवमुक्त
वन्तं॥ ब्रह्म बोधतस्मिन्नेवं प्रसिद्धगुणनामवति च यि विं वीर्यं सामर्थ्यमिति
सो ब्रवीदिदं॥ जगत्सर्वं दहेयं॥ यदिदं स्याद्वरादिपृथिव्यामिसूपलक्षणाद्यं

के.प.भा

यत्तोंतरिष्यस्यमपिदद्यतएवाग्निनातस्माएवमभिमानवतेब्रह्मत्तृणंनिदधौपु
रोग्नेःस्थापितवत्ब्रह्मेतत्तृणमात्रंममाग्रलोदहनचेद्दग्धुंसमर्थोभुंचद्दग्धुत्वाभि
मानं।सर्वत्रेयूक्तस्तृणमुपप्रेयायत्तृणसमीपंगतवान्सर्वजवेनसर्वोत्साहेनब्र
ह्मेनवेगेनगच्छा॥नशशगवद्दग्धुंसजातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तोव्रीडितोदतप्र
तिलस्तृणीदेवान्प्रतिनिववृतेनिवृत्तःप्रतिगतवान्नेतश्चक्षुमशक्नोश्चात्तवा
नहंविज्ञानुविशोषतोयदेतश्चक्षुमिस्यथानंतरंवायुमब्रुवन्हेवायोएतद्वि
जानीहिइत्यादिसमानार्थपूर्वेणवानाहमनात्तुगंधनाद्वायुमोलयंतरिक्षेच
सतीतिमातरिभ्याइदं सर्वमप्याददीयंगृणीयां यदिदंपृथिव्यामिस्यदिसमानमे
वाथेदमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहिइत्यादिपूर्ववदिंदः परमेश्वरोमघवन्बल
वत्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिंद्रादात्मसमीपंगतात्तद्ब्रह्मतिरोदधेतिरोम्
तमिंद्रस्येन्द्राभिमानोतिलरांनिराकर्तव्यइत्यतःसंवादमात्रमपिनादा १७

इहं दाय तद्य संयस्मिन्नाकाशे अवकाशा प्रदेदो आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिंद्रश्च
ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत्स इंद्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्थो विंत
श्रुतिमिति ध्यायन्न निवृत्ते ॥ अग्न्यादिवत्तत इंद्रस्य यक्षे भद्रं बुध्या विशो मासु
धिष्णी प्रादुर्बभूव स्त्रीरूपा स इंद्रस्तामुमां बहूशो भमानां सर्वेषां हि शो भमानानां शो
भनत मां विशांतया बहूशो भमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति ॥ हे मवती हे मवृता
भरणावती मिव बहूशो भमानमित्यर्थः ॥ अथ वा उमै वहि मवृते इति ॥ हे मवृते
मवृते इति ॥ तो दुहितौ हे मवती नित्यमेव ईश्वरेण सर्वज्ञेन सह वर्तते इति
ज्ञातुं समर्था इति ॥ अथातामुपजगामे इस्तां हो मां किलो वाचपप्रष्टु ॥ ब्रूहि किमेतद्
दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमितिसा ब्रह्मेति हो वाचा किल ब्रह्मणः ईश्वरस्यैव विजये
ईश्वरेण जितोऽसुरा ॥ ययं तन्न निमित्तमात्रं तस्यैव विजये ययं महीयध्वं महिमा
नं प्राप्नुय ॥ एतदिति क्रिया विशेषणार्थं मिथ्याभिमानस्तु युष्माकं मयमस्माकं
मेवायं विजयोऽस्माकं मेवायं महिमेति ततस्तस्मादुमा वाक्याद् एव विदां

के.प.भा

चकारब्रह्मेतींद्रोवधारणततोहैवेतिनस्वातंत्र्येणयस्मादग्निवाय्विंद्राएतेदेवा
ब्रह्मणाःसंवाददर्शनादिनासामिप्यमुपगतास्तस्मात्स्वेगुणैरतितरामिवशातिगु
णादिमहाभागैरन्यानूदेवान्अतितरामतिशयेनशोरतइवैतेदेवा इवशब्देन
र्चकोवधारणाचोवायदग्निर्वायुरिंद्रस्तेहिदेवायस्मादेनद्रुहनेदिष्टमंतिव्रतमं
प्रियतमंपस्पृशुःस्पृष्टवंतोयथोक्तैर्ब्रह्मणाःसंवादादिप्रकारैस्तेहियस्माच्चरेतो
रेनद्रुहप्रथमःप्रथमाःप्रधानाःसंतइत्येतदिदंचकारविदंचक्रुरित्येतद्रुहेति
यस्मादग्निवायूअर्षांइवाग्न्यादेवविदंचक्रतुरिंद्रेणसुमावाक्यास्रथमंश्रुतं
ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्देदंद्रोतितरामिवातिशोतइवान्यानूदेवान्सह्येननेदिष्टं
स्पृश्यायस्मात्सह्येतत्प्रथमोविदंचकारब्रह्मेत्युक्ताथैवाक्यंतस्यप्रवृत्तस्यब्रह्म
णाःएषज्जादेशोपमोपदेशोनिरुपमस्यब्रह्मणोयेनोपमानेनोपदेशःसोय
मादेशश्चसुच्यतेविंतश्चदेतत्प्रसिद्धंलोकेविद्युतोव्यधुतदिद्योतनंहृत

ताव

अयं च परस्मैपदः को सौ न्यमीमिष्यथा च ह्युन्यमीमिषन्ति मे संक् तवत् स्वार्थेणि जुप मर्थे वा का
रः च ह्युषा विषयं प्रति प्रकाशति रो इव चेत्यर्थः ५

वदित्येतदनुपपन्नमिति विद्युतो विद्योतनमिति कल्प्यते आइ सुपमार्थे विद्युतो वि
द्योतनमिवेत्यर्थः ॥ यथा स ह्युद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनादिद्युदिव हिस ह्युदात्ता
नं दर्शयित्वातिरोभूतं ब्रह्मदेवेभ्यो ऽप वा विद्युतस्तेज इत्यप्याहार्थे व्यद्युतविद्यो
तितवदा इव विद्युतस्तेजः स ह्युद्युतितवद्वित्यभिप्रायः इति शब्द आदेशा प्रति
निर्देशार्थ इत्ययमादेश इच्छब्दः समुच्चयार्थः ॥ इत्यधि देवतं देवता विषयं ब्रह्म
ण उपमानं दर्शनमथानंतरं अध्यात्मप्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते यदेत
द्वच्छतीव च मन एतद्वृत्तदो वृत्त इव विषयीकरोतीव यथाने न मनसा एतद्वृत्तोप
स्मरतिसमीपतः स्मरति साधवो ऽभीष्टां भूतां संकल्प्य मनसो ब्रह्म विषयो मन
उपाधि वृत्त्यादि मनः संकल्प्य स्मरति प्रत्ययैरभिव्यज्यते ब्रह्म विषयीक्रियमाण
मिवातः स एष ब्रह्मणो ऽध्यात्ममादेशो विद्युन्निमेषणावदाधि देवतं इतं प्रका
शानंधर्मि अध्यात्मं च मनः प्रत्ययसमवालाभि व्यक्त धर्मस्यैष आदेश एव
नादिश्यमानं हि ब्रह्म मंदबुद्धिगम्यं भवतीति ब्रह्मणः आदेशोपदेशः ॥ नहि निरु

के.प.भा

पाधिब्रमेव ब्रह्ममंदबुद्धिभिराकृत्यितुंशक्यं विंचत इह किल तद्वनं नाम तस्य वनं
तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य प्रत्यगात्मभूतत्वाद् वननीयमतस्तद्वनं नाम प्रख्यातं ब्रह्म
तद्वनमिति यतस्तस्मात्तद्वनं इत्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चितनीयम
नेन नाम्नोपासीनस्य पूजमाह। सयः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मे वयं यथोक्तं गुणं वेदेषा
स्तेभिह एनमुपासकं सर्वोक्तिभूतान्यभिसंवाचंति प्रार्थयंत एव। यथा ब्रह्मेव
मनुश्रीष्टः शिष्य आचार्यमुवाचोपनिषद् हस्यं यच्चिं संभो भगवन् ब्रह्म हि द्रव्यं वसु
त्वं वति शिष्यो आचार्यः उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत्त्वा पुनः सेसा ह ब्राह्मी ब्रह्म
णः परमात्मन इयं तां परमात्मविषयत्वादतीत विज्ञानस्य वा वएव त उपनिष
दम ब्रह्मे सुकामेव परमात्मविद्यामुपनिषदम ब्रह्मेत्यवधारय सुतरां च पर
मात्मविषया मुपनिषदं श्रुतवृत्त उपनिषदं भो ब्रह्म हीति पृच्छतः शिष्यस्य को
भिप्रायो यदि तावत् श्रुतस्यार्थस्य प्रश्नस्तत्तलः पिष्टपेषणवत् पुनरुक्तो
नर्थकः प्रश्नः स्यादयं सावशेषो दोषोपनिषत्स्यात्तत्तत्तस्याः पूजवचनेनोप

संहारो न युक्तः त्रेत्यास्मा ल्लोकादमृता भवंतीति । तस्मादुपनिषच्छेषविषयेष्वपि प्रश्नो नु
पपन्न एवानवशेषितत्वात्कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रकृरियुच्यते । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेष
तथा तत्सहकारितेयं साधनं तत्रापेक्षाऽथ निरपेक्षैव सापेक्षा चेदपेक्षितविषया
मुपनिषदं ब्रह्म च निरपेक्षावधारय पि प्ल्लादवन्ना तः परमस्तीत्येवमभिप्रा
यः एतदुपपन्नं आचार्यस्यावधारणवचनमुक्तं तदुपनिषदिति ॥ ननु नाव
धारणमिदं यतो न्यद्वक्तव्यमाह तस्यैतपो दमदस्यादिसस्यं वक्तव्यमुच्यते प्रा
चार्येण नक्तोपनिषच्छेषतथा तत्सहकारिसाधनं तत्राभिप्रायेण वा किंतु ब्र
ह्मविद्याप्राप्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदंगैश्च सहपाठेन समीकरणेन तपः प्रभृ
तीनां नहि वेदानां शिक्षादंगानां वसाक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं
वा ॥ सहपठितानामपि यथायोगं विभज्य विनियोगः स्यादिति चेद्वाचा सूक्तवा
कानुमंत्रणमंत्राणां यथादैवतं विभागस्तथा तपो दमकर्मसत्यानां ब्रह्मवि

के.प.भा

* शोषापेक्षा सहकारि साधन संबंधो वा युज्यते। सर्वविषयनिवृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च। असुविद्यायाः
आशेषत्वं तत्सहकारि साधनत्वं वेति कल्प्यते वेदानां तदंगानां चार्थप्रकाशकत्वेन
कर्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो युज्यते। र्थसंबंधोपपत्तिसामर्थ्या
दिति चेन्नायुक्तेर्न ह्ययं विभागो घटां प्रांचति न हि सर्वत्र याकारकफलभेदबुद्धि
तिरुत्कारिण्या असुविद्यायाः। तत्फलस्य च निश्चये स्य मोक्षमिच्छा न सदा
कर्मस्य जेदेव स साधनं स्य जते। बहिरुद्देश्यस्य तु प्रत्यक् परंपदं॥ तस्मात्कर्मणो
सहकारित्वं कर्मशोषापेक्षा वा न ज्ञानस्योपपद्यते॥ ततोऽसदेव सत्त्वा नुमंत्रणव
श्चायोगविभाग इति तस्मात्प्रवधारणार्थं तैव प्रश्नप्रतिबचनस्योपपद्यते॥
एतावत्येवैवमुपनिषदुक्ताऽन्यनिरूपेणानृतत्वाय यमिन्द्रियमनसां समाधानं॥
दम उपशमः। कर्मणि होत्राद्येतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोत्पत्तिर्दृ
* मां ब्राह्मीमुपनिषदंतवाग्रेऽब्रूमेति तस्यैतस्या उक्ताया उपनिषदः प्राप्नुयाय * २०
* भूतानि तपजा दीनि तपः कार्ये २ शोध॥ ॥ शा। ह्यमृदितकल्मषस्योत्पत्तिश्च

सुण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिपत्तिश्च॥ यथेदं विरोचनप्रभृतीनां॥ तस्मादिहवासी
तेषु वा बहुषु जन्मोत्तरेषु तपः आदिभिः कृतसत्त्वमुद्देशान्मुस्यते यथा श्रुतं॥ य
स्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथागुरौ॥ तस्यैते कथिताः स्युः प्रकाशं ते महात्मन इति
मंत्रवर्णाहान्मुस्यते पुंसोऽस्य सा पश्य कर्मणा इति स्मृतेरिति शब्द उपलक्षण
प्रदर्शनार्थ इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्तरे रूपकारकममानित्वमदं भित्तिमिस्या
द्युपदर्शितं भवति॥ प्रतिष्ठापादौ पादा विवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या
प्रवर्तते पश्चादपि पुरुषो वेदाश्च वारः सर्वाणि वांगानि द्विष्वादीनि षट्कर्मज्ञान
प्रकाशकत्वाद्देवानां तद्दक्षणाद्यत्वाद्वांगानां प्रतिष्ठात्वमथवा प्रतिष्ठाशब्दस्य पा
दरूपककल्प्यनार्थत्वाद्देवास्ति नराणि सर्वांगानि द्विर्ऋदिन्यस्मिन् रूपक्षेत्रिष्वा
दीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येत्यं॥ अंगिनिर्गृहीते गानि गृहीतान्येव
भवन्ति तदा यत्तत्त्वाद्वांगानां सत्यमायतनं यत्र तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्य

के.प.११

मिति अमायता कौटिल्यं वाऽनः क्वायानां तेषु हि आश्रयति विद्यायेऽमाया विनोना
सुरप्रकृतिषु माया विषु ॥ नयेषु जिघ्रमन्तं न माया चेति तस्मात्सत्यमायतनमि
ति कल्प्यते ॥ तप आदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन ग्रहणं
साधनातिशयत्वापनाद्यो ॥ अश्वमेधसहस्रं च सत्यं चतुलयाधृतं ॥ अश्वमेध
सहस्रात्तु सत्यमेवं विद्विष्यते ॥ इति स्मृतेः यो वै एतां ब्रह्मविद्यां वेनेषि तन्मिस्यादि
यद्यो तन्मेवं महाभाग्यां ब्रह्म हृदे वेभ्य ब्रह्मादिस्तु तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं
हि विदंत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमंतं निगम्यते ॥ प हस्य पाप्मानमविद्याकाम
कर्मलक्षणं संसारबीजं विधूयानंते ॥ पर्यं ते स्वर्गलोके सुखात्मके ब्रह्मणीये तदनं
त इति विशेषणान्न त्रिविष्टपे ॥ नंतद्राब्दे ओपचारिकोपि स्यादित्यत आह ज्येये इति
ज्येये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वप्नात्मनि भुव्य एव प्रतिष्ठिति न पुनः संसारमाप
द्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ इति श्रीगोविंद भगवत्पुज्यपादशिष्यस्य परमहंस श्रीराज
काचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः छंदोवेन पदभाष्यं समाप्तं ॥ ॥ ५॥ ५॥ ५॥ ५॥ २९